УДК 811. 161. 2’373: 821.161.2-С1/7.08

Загоруйко Н.

ЛІНГВІСТИЧНІ СТУДІЇ ІВАНА СВІТЛИЧНОГО В ЕПІСТОЛЯРІЇ

У статті досліджується лінгвістична робота видатного поета-шістдесятника, критика, перекладача й правозахисника Івана Світличного над словником синонімів української мови, яку він розпочав у другій половині 60-х років і продовжував у таборі та на засланні.

Ключові слова: *альтернативне мовознавство, діалект, епістолярій, лексика, концепт, лексико-семантичні та ментальні особливості, синонімія, шістдесятники.*

В статье рассмотрено лингвистическую работу выдающегося поэта-шестидесятника, критика, переводчика и правозащитника Ивана Светличного над синонимическим словарём украинского языка, которою он начал ещё в 60-х годах и продолжил в заключении и на ссылке

Ключевые слова: *альтернативное языкознание, диалект, лексика, концепт, лексико-семантические и ментальные особенности, синонимия, шестидесятники.*

The author of the article deals with the linguistics work – Dictionary of Ukrainian synonyms of a prominent literary critic, poet, interpreter and linguist Ivan Svitlychnyj.

Key words: *alternative linguistics, dialect, epistolary creation, vocabulary concept, linguistics and mental particularities. synonymy, the men of the sixties.*

Науковій роботі над словником українських синонімів в епістолярній спадщині Івана Світличного належить особливе місце, адже він вважав цю лінгвістичну роботу – *головною справою* свого життя. Його зацікавлення мовознавчими проблемами, як і його однодумців, не було випадковістю – шістдесятники на повний голос заговорили про втрату самобутніх рис української мови та її бру-

© Загоруйко Н., 2012

тальне нищення, яке здійснювалось під гаслом "Розквіт і взаємозбагачення мов соціалістичних націй".

У галузі офіційного мовознавства шістдесяті роки минулого століття позначені бурхливим виданням лексикографічних праць (шеститомний "Українсько-російський словник", одинадцятитомний "Словник української мови" тощо), однак це лише на перший погляд могло видатись відродженням вітчизняної лінгвістики після терору 30-х років та винищення найвидатніших мовознавців, звинувачених у "шкідництві". Насправді сфера мовознавства знаходилась під жорстким ідеологічним тиском і головним завданням цієї галузі науки було *кодифікування мови*: "Було це тим політично доцільнішим, що назовні воно могло здаватися не антиукраїнською політикою, а навпаки, максимальною турботою про мову[1]"[2, 442].

Л. Масенко називає мовознавство шістдесятників *альтернативним* [див.: 4], адже національно свідома інтелігенція орієнтувалась на вершинні здобутки Розстріляного Відродження не лише в мистецтві та поезії, а й у своїх лінгвістичних студіях. Одним із монументальних пам'ятників українського культурного відродження 20-х років у царині мовознавства був академічний "Російсько-український словник" за редакцією А. Кримського та С. Єфремова (Ю. Шевельов каже, що фактичним spiritus movens словника був молодий мовознавець Всеволод Ганцов). Словник вийшов у трьох томах до літери П (І-й (А-Ж), ІІ-й (З-Н, у трьох випусках) і ІІІ-й (О-П, у двох випусках), а четвертий том, готовий до друку, не побачив світу через розгром Академії наук у 1933 році [8, 32].

Особливістю академічного "Російсько-українського словника" було те, що упорядники ввели до нього колосальний *фразеологічний* матеріал й ілюстрації з українських текстів, а також надали йому характеру *синонімічного* словника. Фактично це був український синонімічно-фразеологічний словник, тільки що провідне слово було російське [8, 33]. З огляду на ці особливості стає очевидним, що цей словник цікавив І. Світличного не випадково, він мав його при собі навіть у таборі. Сестрі Надії, яка у той час теж відбувала покарання у мордовському таборі, у листі від 7 грудня 1973 року, повідомляє:

[1] Неабияке значення для усвідомлення "турботи" про українську мову має збірник документів про мовну політику в Україні за редакцією Л. Масенко під промовистою назвою "Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду" (К. : Видавничій дім "Києво-Могилянська академія", 2006).

“Забезпечений я необхідною літературою набагато краще за Тебе (при мені – уяви собі – є навіть словник Кримського)” [5, 56]. З іншого листа до тієї ж адресатки від 26 листопада 1974 року довідуємось, що цей словник він завжди мав при собі.

Роботу над словником синонімів Іван Світличний розпочав ще до другого ув’язнення у 1972 році, а його мовознавчі інтереси також засвідчила рецензія “Новий словник. Який він?” на тритомний “Російсько-український словник”, надрукована під прізвищем перекладача Анатоля Перепаді. Але найінтенсивніший період над укладанням словника синонімів української мови припадає саме на період другого ув’язнення та заслання 1973–1980 років і до фатального інсульту вченого, який стався у Маймі в серпні 1981 року. Очевидець тієї наполегливої табірної роботи свівв’язень Івана Світличного Семен Глузман пригадує: “...А ще був словник. Дерев’яна скринька з картками в комірках. Усе новими і новими картками. Іван укладав Словник. Щодня, в перервах між працею, віршами, людьми...” [1, 477]. Сам І. Світличний постійно наголошував: “Основне заняття моє – словник. Заліз я в нього по самісінькі вуха. Робота цікава й результативна, тільки що нескінченна, весь вільний час забирає, навіть і читати ніколи” [5, 316].

На жаль, через нестерпні умови ізоляції та стан здоров’я він не завершив свою роботу, однак скриня з тими картками збереглась, а листування проливає світло на нереалізовані задуми в’язня сумління й допоможе сучасним лінгвістам довести цю самовіддану справу І. Світличного до кінця.

Лексикографічна робота І. Світличного має кілька ключових аспектів: формування джерельної бази, на матеріалі якої укладався словник (це як лексикографічні праці, так і зразки художньої літератури); зацікавлення діалектами та говірками різних регіонів України; обґрунтування методів та принципів роботи.

Укладання словника синонімів І. Світличний розпочав, імовірно, із систематизації дієслів, адже, детально описуючи свої результати, зауважує, що одночасно (як продовження цієї роботи чи як апендикс головної теми) пробує семантично класифікувати дієслова і для цього потрібна відповідна література: “Орфографічний словник” як реєстр дієслів, “Експериментальні дослідження семантики російського дієслова” (М. : 1966) та “Ідеї та методи сучасної структурної лінгвістики” Ю.Апресяна, “Антонимия в русском языке” Л. Новикова (М. : МДУ, 1973). Класифікуючи дієслова за

семантичною ознакою, відкрив для себе цікавий принцип, своєрідне продовження роботи над синонімами: “Синонімічні гнізда групуються в більші єдності, а ті – в ще більші – і так можна дійти такої систематики, яку ботаніки мають щодо рослин або хіміки щодо елементів. А ще можна ділити слова на візуальний, звуковий і т.п. світи” [5, 116].

Зауважував, що дієслів зі значенням *“відокремлювати(ся)”* уже кількасот. Так само багатий синонімічний ряд мають дієслова *“покращувати(ся) – погіршувати(ся)”*, *“збільшувати(ся) – зменшувати(ся)”* тощо. Прагнув розробити схему, за якою абсолютну більшість дієслів можна було б помістити в певні рубрики за їхнім значенням: “Треба тільки, щоб ця схема була логічно стрункою і охоплювала якомога більше дієслів (не знаю, чи можна охопити всі – це було б ідеально)” [5, 125].

Картотека синонімічного словника науковця містила кілька десятків тисяч карток систематизованого матеріалу, а деякі лексичні гнізда мали понад сотню синонімів. Особливо вражало Івана Світличного багатство ботанічної, орнітологічної та іншої природничої лексики через наявність у ній дуже стійких *діалектизмів*. Зі спогадів Зиновія Антонюка з Холмщини та Григорія Герчака з Галичини відомо, що вони на прохання І. Світличного записували йому діалекти з рідних говірок. Зокрема, З. Антонюк підібрав 50 синонімів до слова “їсти”, планував ще підготувати синонімічні ряди найпоширеніших дієслів, але на заваді реалізації цього задуму стало переведення З. Антонюка в іншу зону.

І. Світличний ретельно працював над створенням своєї лінгвістичної концепції. Зауважував, що ця робота цікава не тільки фактичним матеріалом, але й принципами його опрацювання, які сам виробляв і постійно вдосконалював. Наголошував, що його принципи відрізняються суттєво від принципів, на яких ґрунтувались синонімічні словники того часу, адже не боявся, що українська мова може видатись багатшою за російську. Влучну характеристику тим “принципам” дає Юрій Шевельов[1], зазначаючи, що “втручання у внутрішні закони мови було радянським винаходом і новиною” [7, 267], адже окрім “класичних” зовнішніх утисків мови, які застосо-

[1] Див. Соціолінгвістичне дослідження Ю.Шевельова “Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941) : стан і статус” // Вибрані праці : [у 2 кн.] / Ю. Шевельов. — К.: Києво-Могилян. акад., 2009. – Кн. 1. Мовознавство – [2-ге вид]. – 583с.

вували на окупованих українських землях поляки, румуни, чехи, радянська система встановлює *контроль над структурою української мови*, забороняючи певні слова, синтаксичні конструкції та граматичні форми тощо. Великого значення І. Світличний надавав діалектам – адже саме вони, як відомо, чи не найкраще зберігають самобутність регіонів та колорит, передаючи найтонші відтінки значень, офіційне мовознавство називало їх анахронізмами. Тому, окрім словника синонімів української мови, І. Світличний планував написати й відповідну теоретичну працю з обґрунтуванням своєї концепції, де мав подати своє осмислення семантичних зв'язків у лексиці та їх класифікацію: "Наслідком цього буде не тільки словник такого типу, якого у нас ще немає, але – якщо духу вистачить, – можливо, трактат про системність лексики [5, 317]".

Іван Світличний найбільше цікавився працями із семіотики Тартуської школи, зокрема творчістю Юрія Лотмана, структуралізмом Ф. де Сосюра, Е. Бенвеніста ("Загальна лінгвістика"). Ці праці мали для нього велике значення, про що неодноразово пише у листах до дружини: "В основному читаю лінгвістику і працюю над словником – останнє захоплення найбільше і наслідки роботи найреальніші" [5, 311].

Саме читання лінгвістичних праць давали І. Світличному більшу естетичну насолоду, ніж художня література. Прочитавши останні випуски тартуських збірників із семіотики, не приховував свого захоплення: "Така неймовірна іноді глибина і розкіш думки, що, здавалося б, на знані й перезнані речі відкривають тобі очі, як сліпцеві, ти сприймаєш світ і літературу так наново, що сором стає за власне невігластво й безпорадність. От би в українському літературознавстві хоч би одного мацюпусінького Лотмана" [5, 488].

Перебуваючи на засланні, І. Світличний замовляє Анні-Галі Горбач праці з лінгвістики, виданні в Празі, Варшаві, Будапешті, Кракові, Вроцлаві. Перелік періодичних фахових видань, які хотів би мати в таборі, просто вражають, наприклад, на 1976 рік це приблизно двадцять часописів: "Літературна Україна", "Філологічні науки", "Мовознавство", "Радянське літературознавство" "Книжковий огляд", "Друг читача", "Літературна газета", "Питання мовознавства", "Російська література" тощо.

У листі до дружини від 30 квітня 1976 року щодо словників писав: "Взагалі треба купувати без винятку все, що трапляється з українського словникарства. *Май на увазі, що синонімічний слов-*

ник буде основним, що я зроблю в своєму житті [виділення курсивом – наше] (якщо, звичайно, закінчу його)” [5, 321]. Він стежив за всіма лексикографічними виданнями різних галузей, адже деякі видання були дуже цінними з погляду лексичного складу. Напередодні другого арешту замовляв у А.-Г. Горбач шеститомний словник французької мови П. Робера, зазначивши, що це видання потрібне йому не лише для перекладацької практики: “Я словниками цікавлюся спеціально, може, мені згодом вдасться й самому створити щось в цій галузі” [6, 130].

Він просить Леоніду Світличну обов’язково придбати словник “Суспільно-економічної термінології”, “Лікарські рослини Карпат” В. Комендара, “Мінералогічний словник”, “Словник іншомовних слів”, “Синонімічний словник-мінімум” В. Ващенка, “Есперанто-російський словник”. Отримавши перший том “Словника староукраїнської мови”, зізнавався, що “вражений капітальністю роботи. Річ неоціненна! Буду потроху студіювати” [5, 89]. Замовляючи літературу у Г. Міняйла, наголошував, що в першу чергу його “цікавлять будь-які українськомовні словники (я їх назбирав чимало, вдома там їх ціла купа, особливо з 30-х років)” [6, 213].

Як ми вже зазначили, І. Світличний уважно студіював дослідження з діалектології, з-поміж яких виокремлював “З історії та географії діалектних слів” В. Ващенка (Х., 1962), “Практичний словник семантичних діалектизмів Закарпаття” (Ужгород, 1958) та “Лінгвістичний атлас українських народних говорів закарпатських областей УРСР” Й. Дзендзелівського, “Словник діалектизмів українських говірок Одеської області” А. Москаленка, “Топонімику гірських районів Чернівецької області” Ю. Карпенка (Чєрнівці, 1964), “Словник бойківського говору” Ю. Кміта (Самбір, 1934), “Географічні назви Бойківщини” Я. Рудницького (Вінніпег, 1962), “Українську історичну лексикологію” (Одеса, 1972), “Карпатську діалектологію і ономастику” (М. : Наука, 1972). Яке значення мала ця лінгвістична література для Івана Світличного, промовисто свідчить його лист від 31 липня 1976 до дружини та сестри Надії: “Днями у мене було справжнє свято: я отримав фотокопію омріяних “Матеріалів до словника буковинських говорів” – матеріалів для мого словника справді незамінних” [6, 338].

Окрім студіювання спеціалізованої лінгвістичної літератури, неабияке значення для поповнення лексичних ресурсів давало виписування слів з прочитаних художніх творів. Іван Світличний

зауважував: “Якщо за цим показником судити про якість літературного твору або хоч про його мову, то одне з найпочесніших місць посяде Загребельний, потім Земляк, а Гончар буде далеко під кінець списку, – це, якщо не брати до уваги Ільченка, Лукаша та деяких інших, що останнім часом не пишуть” [5, 378]. Також для словника дуже вдячний матеріал був у Івана Франка, Лесі Українки та Миколи Бажана.

Цікаво, що Надія Світлична, відбуваючи покарання в мордовському таборі (1973–1976рр.), теж почала працювати над *словником мікробіологічної термінології.* Роботу над ним вона не закінчила, але консультації І. Світличного в листах відкривають нам особливості його власних принципів роботи над синонімічним словником.

Найперше Іван Світличний не радив сестрі виписувати та читати літературу про словники, бо це могло лише заплутати нефахівця. Натомість рекомендував виписати, які тільки можливо, словники подібного характеру для прикладу і, читаючи та аналізуючи їх, виробляти відповідні принципи й для свого словника. Найважче завдання, на думку І. Світличного, це “скласти словник, тобто реєстр термінів, які слід включити до словника, щоб охопити всю термінологію обраного профілю, і не включити зайвого, особливо з суміжних галузей” [5, 41]. Відтак із самого початку необхідно усвідомити різницю між філологічним тлумаченням слова (етимологія, сфера вживання, поєднання з іншими словами, полісемія тощо) і тлумаченням фаховим. Іван Світличний не рекомендував сестрі ділити роботу над словником на два етапи: “Спершу добір слів та висловів, а потім їх переклад – навпаки, все, що можна, треба пробувати одразу ж і перекладати, і Ти тоді побачиш, що це речі надто взаємозв’язані, щоб їх можна було чи слід було ділити на два етапи” [5, 56].

Іван Світличний усвідомлював усю небезпеку “зближення та взаємозбагачення мов”, яка спричиняє розмивання граматичних норм мови та веде до її занепаду. Тому актуальною для І.Світличного була проблема перекладів російських дієприкметників, про що промовисто свідчить не лише рецензія “Новий словник. Який він?”, а й епістолярна спадщина дисидента: “Розглядаючи мікробіологічну термінологію, Ти пишеш, що “дієприкметникові форми на -юч, мабуть, цілком обійти неможливо”. Категорично не згоден! У 30-х роках любісінько обходились без них. Навіть у Твоїх прикладах

“целюлозоруйнуючі організми” можна замінити на “-руйнівні”, а про “азотфіксуючі”, “амоніфікуючі” треба добре подумати, чи не слід їхні суфікси замінити на “-альний” або “-ильний”: колись ці суфікси були дуже продуктивними і звучали природно” [5, 194]. Це дуже важливий момент для розуміння наукового методу дослідника, який свідчить про бажання Івана Світличного максимально зберегти самобутні риси української мови тоді, коли офіційне радянське мовознавство всіляко заохочувало вживання поширених в російській мові активних дієприкметників теперішнього часу, не властивих українській мові.

У листі до Віри Вовк від 30 вересня 1979 року Іван Світличний зізнавався, що “наукові студії – наймиліші моєму серцю, і за інших обставин я нічим іншим і не займався б” [6, 344]. Укладання синонімічного словника для інтелігента, культурника І. Світличного було заняттям природним, адже стан книги в державі та й словникарства зокрема є показником культурного рівня науки та інтелектуального розвитку нації.

Відтак, головною справою свого життя вчений вважав роботу над словником українських синонімів. Зацікавлення мовознавчими проблемами у І. Світличного не було випадковістю. Національно свідома інтелігенція на повний голос заговорила про втрату самобутніх рис української мови та її брутальне нищення, яке здійснювалось під гаслом “Розквіт і взаємозбагачення мов соціалістичних націй”. І. Світличний серйозно замислився над створенням власної словникової концепції, адже офіційне мовознавство боялося визнати, що українська синоніміка багатша за російську. Вчений захоплювався діалектами, адже саме вони якнайкраще зберігають самобутність та колорит регіонів, передаючи найтонші відтінки значень, натомість офіційне мовознавство називало їх анахронізмами. Тому, окрім словника, І. Світличний планував написати й відповідну теоретичну працю з обґрунтуванням своєї лінгвістичної концепції, зокрема щодо осмислення семантичних зв’язків у лексиці та їх класифікації.

Література:

1. Доброокий. Спогади про Івана Світличного / [упоряд. Л. Світлична, Н. Світлична]. – К. : Час, 1998. – 572 с. – (Українська модерна література).

2. Забужко О., Шевельов Ю. Вибране листування на тлі доби : 1992–2002 / Оксана Забужко, Юрій Шевельов ; [упоряд. О. Забужко]. – К. : Висока полиця, Факт, 2011. – 504 с.

3. Коцюбинська М. "Зафіксоване й нетлінне" : Роздуми про епістолярну творчість : [монографія] / Михайлина Коцюбинська. – К. : Дух і Літера, 2001. – 300 с.

4. Масенко Л. Мова і суспільство : Постколоніальний вимір : [монографія] / Лариса Масенко. – К. : Видавничий дім "КМ Академія", 2004. – 164 с.

5. Світличний І. Голос доби / Іван Світличний ; [упоряд. Л. Світлична]. – К. : Сфера, 2001. – Кн. 1 : "Листи з "Парнасу"". – 544 с.

6. Світличний І. Голос доби / Іван Світличний ; [упоряд Л. Світлична, Н. Світлична].– К. : Сфера, 2008. – Кн. 2. – 424с.

7. Шевельов Ю. Вибрані праці : [у 2 кн.] / Юрій Шевельов. – К. : Видавничий дім "КМ Академія", 2008. – Кн.1–2.

8. Кн. І : Мовознавство / Юрій Шевельов ; [упоряд. Л. Масенко]. – К. : Видавничий дім "КМ Академія", 2008. – 583 с.

9. Шевельов Ю. Портрети українських мовознавців / Юрій Шевельов ; [упоряд. Л. Масенко]. – К. : Видавничий дім. "КМ Академія", 2002. – 130 с.